

Wyznania cudzołożnika. Testament lwowskiego prawnika Zygmunta (XVI w.)

Marta Knajp

PL ISSN 0023-5881, e-ISSN: 2719-6496

DOI: <https://doi.org/10.23858/KHKM71.2023.1.002>

<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/275790>

Jak cytować

Knajp, M. (2023). Wyznania cudzołożnika. Testament lwowskiego prawnika Zygmunta (XVI w.). Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 71(1), 19–36. <https://doi.org/10.23858/KHKM71.2023.1.002>

Marta Knajp*

Wyznania cudzołożnika. Testament lwowskiego prawnika Zygmunta (XVI w.)

Confessions of an adulterer.
The last will and testament of Sigismund, a lawyer from Lviv
(16th c.)

Abstrakt: W artykule przeanalizowano sporządzoną we Lwowie w 1551 r. ostatnią wolę Zygmunta prawnika, wójta Kulikowa, w której testator przyznał się do wieloletniego cudzołożenia. Poruszono temat funkcjonowania w społeczności miejskiej osoby prowadzącej tryb życia niezgodny z obowiązującymi normami i zasadami. Omówiono również praktykę stosowania we Lwowie prawa spadkowego oraz tego, jak władze miejskie zapatrywały się na skomplikowaną sytuację rodzinną testatora. Wskazano dobra materialne posiadane i legowane przez Zygmunta, podjęto przy tym próbę oszacowania ich wartości. Zwrócono również uwagę na rzadko spotykany w źródłach przydomek testatora i wykonywane przez niego zawody prawnicze. W Aneksie zamieszczono edycję omawianego źródła.

Słowa kluczowe: testament, Lwów, cudzołośćwo, relacje, majątek, prawo, XVI wiek

Abstract: The paper analyses the last will of Sigismund, a lawyer and *advocatus* (Polish: *wójt*, German: *Vogt*) of Kulykiv (Polish: *Kulików*), drawn up in Lviv in 1551, in which the testator confessed to many years of adultery. The author presents the problem of a person leading a lifestyle that did not comply with the applicable norms and rules and that individual's functioning in the urban community. The paper also looks at the application of inheritance law in Lviv and how the city authorities viewed the testator's complicated family situation. The author presents material possessions owned and legated by Sigismund at the same attempting to estimate their value. Furthermore, the author draws attention to the testator's unusual nickname, rarely found in written records, and the legal professions practised by Sigismund. The Appendix contains the edited source text.

Key words: last will, Lviv, adultery, relations, assets, law, 16th century

* mgr Marta Knajp, Uniwersytet Warszawski, Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych
marta.wlodarczyk@student.uw.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0002-5639-7313>

Zapisy ostatniej woli już od dawna są wykorzystywane przez historyków do badań nad społeczeństwem, gospodarką czy kulturą materialną¹. Jest to rodzaj źródła, które obejmuje informacje o szczegółach posiadanego majątku, pozwala zatem poznać ówczesne warunki materialno-bytowe, wnikać w osobiste życie jednostki, w tym stosunek człowieka do rzeczy. Z kolei ze względu na liczne informacje na temat relacji z poszczególnymi krewnymi, przyjaciółmi czy sąsiadami stanowią niezastąpione źródło do badań nad realiami życia rodzinnego i zasadami funkcjonowania lokalnych społeczności². Nie można też zapominać, że testament to przede wszystkim dokument, jego treść służy zatem do poznania przepisów obowiązującego prawa spadkowego, praktyki jego stosowania oraz wymaganych norm kancelaryjnych³. Wpisanie słów testatora w obowiązujący formularz z pewnością nadawało dyspozycjom bardziej urzędowy charakter, stąd emocje względem krewnych rzadko bywają wyrażone wprost. Słownictwo demonstrujące uczucia lub uzasadnienie podjętych w testamencie decyzji pojawia się, lecz należy do rzadkości. Stanowi to pewne utrudnienie dla historyka, ale w żaden sposób nie uniemożliwia wykorzystania zapisów ostatniej woli do badań nad relacjami międzyludzkimi.

Godny uwagi jest spisany 14 grudnia 1551 r. testament katolika Zygmunta, zawodowego prawnika zamieszkałego we Lwowie⁴. Mężczyzna był przedstawicielem rzadko spotykanej we wczesnonowożytnych źródłach lwowskich profesji, a jego życie prywatne można określić jako kontrowersyjne i odbiegające od ówczesnie przyjętych norm. Treść aktu wpisana została do księgi testamentów lwowskiej rady miejskiej za lata 1541–1559, która prowadzona była z różną dbałością. Znajdują się w niej teksty z licznymi skreśleniami, spisane nieczytelnym pismem. Niekiedy pisarz przerywał notatkę, urywając zapis w połowie zeznania testatora⁵. Kilkakrotnie występują akty ostatniej woli, które najpierw, jak się wydaje, zapisano w formie brudnopisu z hasłowym wymieniem postanowień testatora, a kilka stron dalej można znaleźć ich właściwą, rozbudowaną formę z uwzględnionym aparatem notarialnym lub w odwrotnej kolejności — najpierw czystopis, a na następnych stronach zapiski brudnopiśmienne⁶. We lwowskich księgach

¹ Z ogromnej literatury przedmiotu warto szczególną uwagę zwrócić na opublikowane w ostatnich latach monografie i artykuły dotyczące testamentów mieszczkańskich w Polsce średniowiecznej i wczesnonowożytnej, zob. m.in. Mozejko B. 2004; Kubicki R. 2006; Kubicki R. 2010; Piwowarczyk E. 2010; Grzelak-Miłoś I. 2011; Sowina U., Pacuski K. 2011; Kubicki R. 2012; Piwowarczyk E. 2012; Adamska A. 2013; Wysmulek J. 2015; Bartoszewicz A. 2018; Manikowska H. 2020; Żurek D. 2020.

² O wykorzystywaniu egodokumentów w pracach badawczych zob. Leoński J. 1995; Szulakiewicz W. 2013.

³ O średniowiecznych i nowożytnych testamentach oraz prawie spadkowym w ujęciu prawnohistorycznym zob.: Sędek M. 1972; Sędek M. 1975; Sowina U. 1991; Justyniarska-Chojak K. 2008; Suski P. 2008; Marciniak-Sikora A. 2010; Mikula M. 2010; Mozejko B. 2010; Sowina U. 2010; Bieda J., Marciniak-Sikora A. 2012; Gołaszewski Ł. 2014; Mikula M. 2014; Manikowska H. 2020, s. 22–23; Mikula M. 2020.

⁴ CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 334, s. 101–104. Na temat testamentów lwowskich i lwowskiej kancelarii miejskiej zob. szerzej m.in.: Petryszak B. 2012; Petrišak B. 2013; Petryszak B. 2014; Testamenty 2017.

⁵ Akta ostatniej woli z omawianej tu Księgi Testamentów (CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 334) przerwane w połowie zeznania należą do: Stanisława kaletnika, s. 51–52; Mikołaja bednarza, s. 65; Szymona, s. 69; Tomasza Mazgaja, s. 71–73; Stanisława Starostka, s. 187; Grzegorza Imzikotusa, s. 299; Franciszka murarza s. 332; pisarz miejski wpisał do księgi testamentów również jeden testament zaczynający się w połowie zeznania i urywający się w jego trakcie, s. 355–358.

⁶ Akta ostatniej woli wpisane do Księgi Testamentów (CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 334) więcej niż raz to testamenty: Andrzeja Szpaka, s. 97–98, 105–106, 171–172; Urbana aptekarza, s. 212–213, 243–245; Marcija cyrulika, s. 203, 255–256; Sobka Sebastiana, s. 261–262, 265, 268; Bara Niedźwiedzia, s. 259–260, 267;

testamentów z późniejszego okresu zdecydowanie rzadziej prowadzono dokumentację w ten sposób, wpisane w nie akta ostatniej woli mają przeważnie ostateczną formę, wolną od większych korekt⁷. Omawiany tu testament Zygmunta określanego zgodnie z wykonywaną profesją jako *causidicus* wydaje się być czymś pomiędzy brudnopisem a czystopisem. Zawiera on wszystkie wymagane elementy formalne, ale bardzo liczne są skreślenia, nadpisanie oraz graficzne odesłania do adnotacji na końcu lub marginesie strony, które uzupełniają lub zmieniają postanowienia testatora. W całej księdze testamentów, w której wpisany został akt ostatniej woli Zygmunta, występują podkreślenia czerwonym kolorem daty spisania testamentu, imienia testatora oraz legatów pobożnych⁸.

Zygmunt, jak dowiadujemy się z jego testamentu, pochodził z Kulikowa i tam też pełnił urząd wójta, natomiast w momencie spisania aktu ostatniej woli mieszkał w kamienicy nazywanej Ficzkowska, przy ulicy Krakowskiej we Lwowie, należącej do Elżbiety Bogaczowej i jej męża Jana Bogacza⁹. Ponadto posiadał na własność dom wraz z ogrodem poza murami miejskimi Lwowa, ogród z łąką w okolicach zamku lwowskiego oraz dom w Kulikowie¹⁰. Interesujące wydają się być wykonywane przez niego zawody. W źródle wspomniano o nich bardzo lakonicznie, nie dając jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czym dokładnie zajmował się Zygmunt. W jego akcie ostatniej woli określony został jako aktualnie sprawujący urząd wójta, zaś posiadany przydomek wskazuje także na zajęcie reprezentanta stron w sądzie. Wydaje się, że w Kulikowie mógł on pełnić funkcję wójta poprzez dziedziczenie lub dzierżawę urzędu, a ponadto we Lwowie podjąć się zawodowo działalności, jakbyśmy to dziś określili, adwokackiej¹¹. Kulików oddalony jest od Lwowa o niecałe 20 km, nie jest więc to odległość uniemożliwiająca sprawowanie obowiązków¹². Oba te zawody powiązane były z przeprowadzaniem i rozwiązywaniem na drodze sądowej spraw spornych. Jest to jednak jedynie przypuszczenie. O posiadaniem przez niego wykształceniu brak w testamentie jakichkolwiek informacji. Pośród osób wzmiankowanych w lwowskich księgach testamentów z lat 1541–1604 jedynie Zygmunt oraz Paweł Głowa zostali określani jako *causidici*, z tą różnicą, że drugi z mężczyzn pełnił również funkcję ławnika¹³. Treść

Anny Kiczuliny, s. 186, 269–270; Małgorzaty (żony Mikołaja Krajzera), s. 272–273, 279–282; Macieja Szeligi, s. 274–275, 287–289; Macieja Ćwika, s. 320, 321–323.

⁷ CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 335 (z lat 1544–1578), sygn. ATCL 336 (z lat 1578–1590), sygn. ATCL 338 (z lat 1578–1666).

⁸ Podkreślenia powstały podczas sporządzania indeksów do ksiąg miejskich Lwowa na przełomie XVIII i XIX w., zob. Księgi i akta. 1935, s. XXII–XXIII.

⁹ Jan Bogacz pełnił urząd ławnika w latach 1553–1563, zob. Kapral M. 2008, s. 377. Testament Elżbiety Bogaczowej potwierdza, że jej rodzina posiadała dom, w którym przebywał Zygmunt *causidicus*. Testament Elżbiety Bogaczowej z 1564 r. zob. CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 335, s. 253–259. Ojcem Elżbiety był Michał Miecznik, rajca lwowski w latach 1512–1547, zob. Kapral M. 2008, s. 384. Testament Michała Miecznika z 1547 r. zob. CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 335, s. 29–33, a bratem Antoni Czorn (*Gladiator*), ławnik (1553–1566), rajca (1556–1592), burmistrz (1566 r.), burmistrz królewski (1580 r.), zob. Kapral M. 2008, s. 380. Testament Antoniego Czorna z 1592 r. zob. CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 338, s. 157–158.

¹⁰ Kulików — osada położona w rejonie żółkiewskim nad rzeką Kulikówką. W 1538 r. Mikołaj Herbut Odnowski (zmarły we Lwowie w 1555 r.), ówczesny właściciel Kulikowa, kasztelan przemyski w latach 1535–1552, starosta lwowski (ruski) 1537–1555, od 1553 r. wojewoda sandomierski, od 1554 r. wojewoda krakowski, ufundował kościół, który w 1546 r. wyniesiono do rangi parafialnego. W XVII w. dziedzic Kulikowa, Jan III Sobieski, osiedlił w nim jeńców tureckich i tatarskich. W latach 1694–1717 sporządzono „Akta ławnicze Kulikowa”, zawierające w sobie głównie sprawy cywilne i spadkowe. Niestety o wcześniejszej działalności kulikowskiej kancelarii nie zachowały się żadne informacje. Zob. Dziedzicki L. 1883.

¹¹ O funkcjach pełnionych przez wójtów sądowych zob. Bartoszewicz A. 2012, s. 250–255; Radomski M.T. 2013.

¹² Mieszczanie lwowscy posiadali w Kulikowie swoje nieruchomości, kulikowianie zaś zakładali rodziny z mieszkańcami Lwowa, jak i przyjmowali obywatelstwo tego miasta.

¹³ Testament Pawła Głowy, zob. CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 335, s. 751–753; Paweł Głowa nie widnieje w wydanymspisie urzędników miasta Lwowa, zob. Kapral. M. 2008.

zapisu ostatniej woli Zygmunta potwierdza kontakty między nim a rodziną późniejszego ławnika Jana Bogacza, z Grzegorzem wójtem lwowskim oraz jego teściem Marcinem Hanelem¹⁴. Przyjmując, że ulica Krakowska była stałym miejscem zamieszkania Zygmunta we Lwowie, można założyć, że wymienieni w testamencie mieszczanie nie byli jego jedynymi wysoko postawionymi znajomymi. Rynek miejski, jak i ulice Krakowska, Szewska i Piekarska w 1544 r. były miejscem zamieszkania 33 z 40 rodzin patrycjuszowskich¹⁵.

Jeżeli uznamy, że Zygmunt był osobą znaną w społeczności miejskiej ówczesnego Lwowa, to jego życie prywatne może wzbudzać tym większe zainteresowanie. Z treści testamentu wynika, że pozostawał on w nieformalnym związku z bliżej nieznaną Małgorzatą oraz że na pewnym etapie życia para mieszkała ze sobą: *cum eadem testator adulterine vixit et commansit*. Informacje zawarte w omawianym akcie ostatniej woli nie pozwalają na jednoznaczne wskazanie, czy w momencie jego spisania Zygmunt i Małgorzata wciąż żyli ze sobą pod jednym dachem. Wójt Kulikowa informuje jedynie, że zabezpieczył swoją partnerkę finansowo, jednak ta zmarnowała i utraciła przekazane jej na przyszłość środki. Jak kolejno tłumaczy sam testator, ich związek pozostawał nieformalny, ponieważ kobieta była już zamężna z niejakim Bistrkowskim. Cudzołóstwo było przestępstwem zagrożonym karą śmierci, postrzegany jako wystąpienie zarówno przeciw Bogu, jak i prawu, choć trzeba zauważyć, że stosunkowo rzadko ujawnianym i rozpatrywanym przez sądy¹⁶. Pytanie, które należy postawić, dotyczy praktyki funkcjonowania w lokalnej społeczności osób pozostających w takich związkach. W jaki sposób realizowali obowiązek mszalny¹⁷? Czy sytuacja małżeńska Małgorzaty była wyjątkowa? Czy coś usprawiedliwiałoby w oczach postronnych jej odseparowanie od męża? Czy była kobietą porzuconą, czy też sama zdecydowała się odejść od Bistrkowskiego? Czy pozycja majątkowa i kontakty z lwowską elitą oraz przynależność Zygmunta do grona profesjonalistów pióra i prawa pozwoliły uniknąć parze kary i osądu sąsiadów? Wydaje się, że kluczowa dla zrozumienia okoliczności towarzyszących trwaniu ich nieformalnego związku jest zawarta w testamencie informacja, że Małgorzata nie jest żoną Zygmunta: *non est neque aliquando erat uxor ipsius legitima*. Dlaczego testator uznał, że należy o tym poinformować wprost? Zapewne w opinii swoich sąsiadów Zygmunt i Małgorzata byli właśnie małżeństwem. Wynika to także z treści omawianego źródła, ponieważ niewymieniona z imienia córka Małgorzaty nazywana jest tu pasierbicą Zygmunta: *prefati testatoris previgne ipse*, czyli tak jak dzieci współmałżonków. Trudno wyobrazić sobie, że elity miejskie świadomie utrzymywałyby kontakt z jawnym cudzołożnikiem. Jak długo para zachowała w tajemnicy swój związek, gdzie i w jakich okolicznościach się poznała, pozostanie tajemnicą.

Niezwykle wymowny wydaje się być fakt, że Zygmunt inicjuje swój testament od licznych zapisów pobożnych. Oczywiście przekazywanie majątków *ad pia opera* nie jest niczym niezwykłym w aktach ostatniej woli mieszczan¹⁸. Rzadko jednak testatorzy decydują się rozpocząć od nich akt ostatniej woli, a jeszcze rzadziej przekazują ofiary do lwowskiej gminy miejskiej. Zważywszy, że kolejność poszczególnych rodzajów legatów nie była narzucona formularzem

¹⁴ Najprawdopodobniej chodzi o Grzegorza Kołaczka, pełniącego urząd wójtowski we Lwowie w 1549 r., następnie rajcę lwowskiego w latach 1552–1560, zob. Kapral M. 2008, s. 392; Hul O. 2013, s. 55. Marcin Hanel pełnił urząd ławnika lwowskiego w latach 1526–1531, następnie był rajcą w latach 1531–1550, wnuk Bartłomieja Hanela, ławnika (1474–1477) oraz rajcy lwowskiego (1477–1492), zob. Kapral M. 2008, s. 94, 208; Hul O. 2013, s. 51, 54–57; Janakowski M. 2020, s. 180–183. Testament Marcina Hanela zob. CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 334, s. 91–96.

¹⁵ Kapral M. 1998, s. 42–43. Zob. też Kapral M. 2015, s. 293–304. Był to również obszar charakteryzujący się najwyższymi czynszami we Lwowie, zob. Wagner K. 2020, s. 52–55.

¹⁶ Krajewski R. 2009, s. 94–95; Krajewski R. 2016, s. 87; Delimata-Proch M. 2017, s. 176–177, 190.

¹⁷ O którym szerzej zob. Skierska I. 2003; Skierska I. 2007.

¹⁸ Zob. m.in. Wysmułek J. 2010; Piwowarczyk E. 2012; Zachara-Związek U. 2015; Bartoszewicz A. 2018; Offerczak B.B. 2019; Bitous N. 2020.

kancelaryjnym, należy traktować ją jako indywidualną decyzję testatora. Stanowi to cenne źródło informacji o priorytetach osoby sporządzającej swoją ostatnią wolę. Zygmunt nie uzasadnia, dlaczego zdecydował się rozpocząć zeznanie od zapisów na dzieła pobożne. Wydaje się jednak, że testament prawnika z Kulikowa mógł nie mieć na celu jedynie podziału majątku po śmierci, ale także lub przede wszystkim służyć wyjawieniu prawdy i wytłumaczeniu się ze swojego życia z Małgorzatą. Postanowienia aktu ostatniej woli być może wskazują na zaniepokojenie Zygmunta o swoje zbawienie. Sugeruje to m.in. fakt, że na miejsce ostatniego spoczynku wybiera on kościół Bożego Ciała ojców dominikanów, a nie tak jak większość lwowskich testatorów, kościół metropolitalny. Ponadto w zamian za przekazane dobra, czyli dom wraz z ogrodem, oczekuje on od zakonników odprawiania dwóch mszy tygodniowo za jego duszę. Co równie istotne, Zygmunt ufundował w kościele Bożego Ciała ołtarz, o czym dowiadujemy się z testamentu. Nie można oczywiście wykluczyć, że jedynie Zakon Kaznodziejów zgodził się na pochówek Zygmunta w zamian za obiecane dobra materialne oraz kosztowną fundację. Należy jednak podkreślić, że w badanym okresie uznawano dominikanów za zakon w sposób szczególnie zaangażowany w modlitwy za zbawienie zmarłych¹⁹. Obecna w testamencie lista zapisów pobożnych oraz miejsce pochówku sugerują, że Zygmunt nie odpokutował win za życia, przynajmniej w swoim przekonaniu. Jeśli nie wykazywał chęci poprawy, nie dążył do zakończenia związku z Małgorzatą, nie mógł otrzymać rozgrzeszenia. W tym kontekście na omawiany testament można spojrzeć jak na swego rodzaju spowiedź, szczere wyznanie win wraz z załączoną doń auto-pokutą w postaci hojnych zapisów pobożnych.

Warto zwrócić uwagę również na zapis przekazujący 16 złotych na rzecz miasta Lwowa. Testator nie wskazuje, na co lub za co władze miejskie mają otrzymać tę kwotę. Prawdopodobnie była to opłata dla rajców za uznanie kontrowersyjnego testamentu. Szukając jednak innych możliwości interpretacyjnych, w legacie tym można widzieć wyraz przywiązania testatora i jego silny związek emocjonalny ze Lwowem. W testamentach przedstawicieli lwowskich elit miejskich sporadycznie pojawiają się tego typu zapisy wyrażające lokalny patriotyzm i chęć przysłużenia się wspólnocie²⁰. Być może zatem ten przypadek należy inaczej interpretować, tym bardziej, że legat zamieszczono pośród innych przewidzianych na cele pobożne. Przypuszczam, że Zygmunt sporządził wspomniane zapisy na dzieła miłosierdzia z chęci odkupienia win za swój niesakramentalny związek. Czy zapis pieniężny na rzecz miasta w tym miejscu testamentu świadczy również o chęci zadośćuczynienia skrzywdzonej i zgorznej jego postępowaniem wspólnocie? Czy można widzieć w nim próbę rekompensaty za przypuszczalne kłamstwa i zatajanie prawdy o związku z Małgorzatą? Zdecydowana odpowiedź na te pytania nie jest możliwa. Wysokość legatu stanowi stosunkowo średnią kwotę tego typu zapisów, przy czym materiał porównawczy jest dość ubogi²¹.

Testament Zygmunta nie dostarcza wielu informacji na temat jego partnerki. Wiadomo, że kobieta była żoną Bistrkowskiego. Miała córkę, zapewne zrodzoną z sakramentalnego związku, choć tego nie możemy być pewni, ponieważ dziewczynka została określona w źródle jedynie jako *filia sua*, w domyśle jako córka tej Małgorzaty oraz pasierbica Zygmunta (*previgne ipse*). Ojcostwo Bistrkowskiego jest więc jedynie domniemane. Mimo iż w akcie ostatniej woli nie podano bliższych informacji o dziecku, można przypuszczać, że mieszkało ono razem z matką i ojczymem. Zygmunt zapisuje jej kilka wartościowych przedmiotów oraz nazywa pasierbicą, co sugeruje nie

¹⁹ Zob. Zonenberg S. 2012, s. 135–136.

²⁰ Zob. Wymułek J. 2021, s. 32.

²¹ W Księdze Testamentów z lat 1541–1559 poza Zygmuntem jedynie trzech testatorów zdecydowało się przekazać część swoich majątków gminie miejskiej. Należy podkreślić, że żaden z nich nie należał do grona przedstawicieli władz miejskich: Marcin Łojek — 10 złotych (CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 334, s. 117–122); Jan Handzłowicz — 30 złotych (CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 334, s. 191–195); Maciej Gnidka — 20 złotych (CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 334, s. 291–293).

tylko przywiązanie, ale wręcz przysposobienie przez niego dziecka swojej partnerki. W tym kontekście uwagę zwracają legowane dla dziewczynki dobra, czyli szaty z cennych materiałów, tekstylia codziennego użytku czy elementy wyposażenia mieszkania. Tak wartościowych i licznych przedmiotów lwowianie w swoich aktach ostatniej woli nie zapisywali zupełnie obcym osobom, czy nawet dalekim krewnym. Należy w tym miejscu przypomnieć, że testamenty były sporządzane w obecności przedstawicieli władz miejskich, którzy na bieżąco mogli kontrolować legalność dyktowanych przez testatora postanowień²². Władza uznawała i respektowała przysposobienie przez Zygmunta córki obcej, w świetle prawa, kobiety. Nie ma również żadnej wzmianki o możliwym sprzeciwie siostry wójta z Kulikowa, Anny, której to Zygmunt przekazuje testamentarnie sprzęt domowy. Z dokumentu wynika, że była to jedyna żyjąca krewna testatora²³. Wydaje się więc, że brak ślubu nie stanowił przeszkody dla powszechnego uznania córki Małgorzaty za pełnoprawną dziedziczkę wójta Kulikowa. Prawdopodobnie pozostawała ona pod opieką matki i Zygmunta od tak długiego czasu, że wiadomość o braku legalizacji ich związku nie dyskredytowała prawa do rodzicielskiej więzi między przysposobioną dziewczynką a ojczymem.

Zygmunt wprost nazywa córkę swojej partnerki pasierbicą, mimo że Małgorzata nie była jego małżonką. Ponadto dokonuje zapisu dla tej formalnie obcej mu dziewczynki. Okoliczności prowokują do zadania pytania o potencjalne ojcostwo Zygmunta. Niemożliwe jest jednoznaczne potwierdzenie, ani też odrzucenie takiej hipotezy. Może wydawać się, że skoro wójt Kulikowa postanowił ujawnić w swoim akcie ostatniej woli prawdę o niesakramentalnym związku z Małgorzatą, to dlaczego miałyby ukrywać prawdę o swoim ojcostwie? Kluczem do odpowiedzi na to pytanie wydają się być regulacje miejskiego prawa cywilnego oraz chęć ochrony dziecka przed mianem bękartu i idącym za tym wyrzuceniem poza nawias społeczny. Nieślubne dzieci zgodnie z prawem spadkowym były wykluczone z dziedziczenia po ojcu²⁴. Przepisy dopuszczały im jedynie na wejście w posiadanie schedy po matce-konkubinie²⁵. Gdyby więc dziewczynka była córką Zygmunta i ten postanowiłby wyjawić prawdę, mogłaby liczyć wyłącznie na dobra po Małgorzacie. Jak wynika z treści testamentu, matka dziecka straciła jednak pieniądze. Wydaje się więc, że dziewczynka jako nieślubna córka testatora niewiele otrzymałaby po matce w spadku. Ktoś taki jak Zygmunt, zawodowo zajmujący się prawem, musiał o tym wiedzieć. Dlatego jeśli chciał zabezpieczyć córkę finansowo oraz ocalić od niesławy, musiał wyprzeć się ojcostwa. Nadając dziecku status pasierbicy, zapewnił jej prawo do spadkobrania po sobie²⁶.

Miejskie prawo spadkowe wykluczało nieślubnych potomków z dziedziczenia. Jest to z pewnością główny powód, dla którego w testamentach mieszczan lwowskich nie pojawiają się ani informacje, ani oczywiście legaty przeznaczone dla nieślubnych potomków. Nie oznacza to z pewnością, że we Lwowie nie rodziły się dzieci ze związków pozamałżeńskich lub że rodzice nie starali się zabezpieczyć ich przyszłości. W aktach ostatniej woli mieszczan lwowskich pojawiają się spadkobiercy o nieokreślonym i niejasnym pochodzeniu, którzy zwracają na siebie uwagę przez wysokość i charakter otrzymanych legatów²⁷.

²² Szerzej na ten temat zob. Petryszak B. 2014.

²³ Naturalni dziedzice zobowiązani byli do potwierdzenia postanowień zawartych w akcie ostatniej woli w obecności władz miejskich, jeśli stały one w sprzeczności z uchwałami władz miejskich lub gdy zawarty w nich podział nieruchomości był ze szkodą dla krewnych, zob. Wysmulek J. 2015, s. 107; Mikula M. 2020, s. 148.

²⁴ Karpiński A. 1995, s. 29.

²⁵ Kaczmarczyk Z., Leśnodorski B. 1971, s. 304.

²⁶ Groicki B. 1954a, s. 6; Groicki B. 1954b, s. 49.

²⁷ Ciekawy przykład takiego legatu znajduje się w testamencie Pawła Krauza, który przepisuje niejakiemu Danielowi wszystkie swoje księgi oraz elementy garderoby. Wspomniany mężczyzna nie jest określony jako krewny testatora ani ewentualny wierzyciel. Poza owym Danielem Paweł zapisuje majątek swojej żonie Dorocie, córce Barbarze, rozlicza się z wymienionymi z imienia wierzycielami oraz reguluje zaległości finansowe z dwoma zięciami, zob. CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 338, s. 216–219.

Wracając do pytania o potencjalne ojcostwo Zygmunta, uważam że skoro niemożliwe jest jednoznaczne podważenie zeznania testatora, to należy dać wiarę jego słowom. Akt ostatniej woli nie miał za zadanie przedstawiać historii rodziny czy relacji w niej panujących. Informacje o nich są niejako efektem ubocznym wyrażonych w testamencie decyzji, a to pozwala przypuszczać, że jego twórca nie kreował świadomie obrazu swoich najbliższych. Legat przeznaczony dla córki partnerki, mimo że może budzić pewne wątpliwości i skłaniać do zadania pytań, przede wszystkim wskazuje na rodzinną i emocjonalną więź łączącą Zygmunta z dziewczynką²⁸.

Zygmunt i Małgorzata wraz z jej córką tworzyli rodzinę nietypową, jak na standardy pierwszej połowy XVI w. Nie jest znana oczywiście geneza ich relacji, ale można sądzić, że był to związek długoletni. Para musiała włożyć dużo wysiłku, aby móc kontynuować wspólne życie. Z drugiej strony materialny wymiar ich relacji sprawia wrażenie skomplikowanego i rzuca cięń wątpliwości na potencjalnie łączące ich uczucie. Zygmunt w swoim zeznaniu deklaruje, że niegdyś finansowo zabezpieczył Małgorzatę, dając jej sto złotych oraz kilka sztuk cennej biżuterii. Następnie w testamencie pojawia się fragment dotyczący legatów dla pasierbicy, po których to wójt Kulikowa zeznaje, że więcej pieniędzy nie posiada, zaś zasoby finansowe, którymi dysponowała Małgorzata, zostały przez nią zmarnowane. Z kontekstu wynika, że owymi zmarnowanymi środkami były wcześniej przekazane kobiecie pieniądze. Fakt, że Zygmunt wspomina o niezaradności finansowej partnerki, jest zastanawiający. Wydaje się, że omawiana informacja stanowi swego rodzaju wyjaśnienie dla pominięcia Małgorzaty w testamencie partnera. Oczywiście nie była żoną Zygmunta, więc z punktu widzenia prawa spadkowego nie należał jej się żaden udział w majątku po konkubencie, a wręcz nie mógłby zostać jej zapisany. Z drugiej strony córka Małgorzaty, która również nie była oficjalnie przysposobiona przez prawnika, jest nazywana i traktowana jak pasierbica. Możliwe, że to właśnie za to radcy otrzymali 16 złotych. Co jednak najistotniejsze, analizując materialne i finansowe zasoby Zygmunta, można uznać, że sto złotych to mniej więcej 1/3 jego majątku, czyli dokładnie tyle, ile żony powinny dziedziczyć po mężu²⁹. Wójt Kulikowa żył ze swoją partnerką jak z żoną, w jakiś sposób i do pewnego stopnia zapewne uważał ją za swoją żonę, dlatego też zabezpieczył przynależny jej majątek. Niestety Zygmunt nie ujawnia, kiedy i w jakich okolicznościach doszło do zmarnowania aż stu złotych przez Małgorzatę. Ostateczny przekaz testamentu wskazuje, że kobieta została wyłączona z podziału pozostawłej po partnerze schedy. Nie otrzymała ona także ani domu na przedmieściu Lwowa, ani w Kulikowie, ponieważ obydwie nieruchomości zostały przekazane na cele pobożne.

Życie prywatne Zygmunta z pewnością wyróżnia się na tle epoki, podobnie jak jego zawód rzadko wzmiankowany we wczesnonowożytnych źródłach lwowskich. Można więc oczekiwać, że i jego zasoby będą odznaczały się na tle majątku przeciętnego lwowianina. Wójt Kulikowa był właścicielem kilku nieruchomości. Pierwszą z nich jest dom z ogrodem znajdujący się na nieokreślonym w testamencie przedmieściu lwowskim. Posiłkując się aktami kupna/sprzedży zawartymi w księdze radzieckiej z lat 1573–1577, szacuję przeciętną wartość takiej nieruchomości na ok. 100 złotych³⁰. Oczywiście rzeczywista wartość zależała od lokalizacji działki, wielkości domu, materiału wykorzystanego do budowy czy stanu technicznego. Niestety ani dane z ksiąg radzieckich, ani testament Zygmunta nie zawierają tego typu informacji, co utrudnia kalkulację i jakiegokolwiek porównania. Jednakowoż możliwości finansowe wójta Kulikowa były szersze niż średnie możliwości właścicieli nieruchomości na przedmieściach. Wolno więc przypuszczać, że wartość jego domu mogła przewyższać uśrednioną cenę.

Wójt Kulikowa nakazuje sprzedaż należącego do niego ogrodu miejskiego wraz z łąką, zlokalizowanego w pobliżu zamku lwowskiego. Uzyskane z transakcji pieniądze mają zostać

²⁸ Na temat ruchomości zapisanych przez Zygmunta pasierbicy zob. też dalej (s. 26).

²⁹ Mikula M. 2014, s. 50.

³⁰ CPAHUL, MML, KR, sygn. 16, s. 4, 9, 10, 71.

podzielone między wskazane przez testatora instytucje kościelne. Ponieważ precyzyjnie określa on sumy, którymi planuje je obdarować, można poznać oszacowaną przez samego Zygmunta wartość działki. Jest to 10 grzywien, czyli 16 złotych dla gminy miejskiej Lwowa, po 5 złotych dla dwóch szpitali lwowskich, 2 złote dla wikarego z katedry łacińskiej, 2 złote dla braci z zakonu bernardynów oraz wspomniany już dom wraz z ogrodem dla ojców dominikanów³¹. Posiadany przez Zygmunta ogród wart był więc około 30 złotych.

Nieco bardziej skomplikowany status i trudną do oszacowania wartość miał dom w Kulikowie. Jak wynika z jego testamentu, o ile sam budynek faktycznie należał do Zygmunta, to grunty, na których go wzniesiono, nie zostały przez niego wykupione i pozostawały własnością szlachcica Kacpra Chrzastowskiego. Dokładny stan prawny ziemi, na której postawiono dom, nie jest znany. Być może Zygmunt zakupił działkę na raty, które nie zostały w pełni spłacone, lub proces spłaty w ogóle się nie rozpoczął, skoro wójt Kulikowa nie uważa się za jej właściciela. Możliwe również, że ziemia, na której powstał budynek, była przez Zygmunta dzierżawiona. Wydaje się jednak, że w takim wypadku właściciel działki widniałby w omawianym akcie ostatniej woli jako wierzyciel zaległego czynszu. Należy podkreślić, że Kacper Chrzastowski jest jednym z egzekutorów testamentu Zygmunta. Tę funkcję nie zawsze powierzano osobie z najbliższego otoczenia, ale musieli to być ludzie cieszący się powszechnym autorytetem, siłą przebicia oraz zaufaniem samego testatora. To oni odpowiadali za wypełnienie postanowień ich ostatniej woli³². Można więc przypuszczać, że doszło między mężczyznami do jakiejś nieformalnej umowy dotyczącej korzystania z działki i budowy domu, a brak opłat czynszowych (spłaty rat) nie stanowił problemu w relacjach Zygmunta i Kacpra Chrzastowskiego. Wartość domu w Kulikowie na nieregulowanych gruntach jest zresztą bardzo trudna do oszacowania nie tylko dla współczesnego badacza. Zygmunt o dokładną wycenę budynku prosi egzekutorów swojego testamentu. Następnie mają oni sprzedać nieruchomość, a pozyskane środki przeznaczyć na dzieła pobożne.

Wójt Kulikowa w akcie ostatniej woli zapisuje spadkobiercom wiele dóbr ruchomych. Dla kościoła Bożego Ciała przeznaczona szubkę z sukna włoskiego podszytą lisami, dwa kobierce i pięć srebrnych łyżek. Już samo sukno włoskie było jednym z najdroższych materiałów³³. Posiłkując się inwentarzami mieszczan lwowskich z lat 1579–1594, można oszacować wartość ubrania na ok. 10 złotych³⁴. Wartość srebrnych łyżek sam testator ocenił na 10 złotych³⁵. Następnie, po śmierci Zygmunta szpital w Kulikowie ma otrzymać trzy sztuki bydła oraz pszenicę, które zapewne miały być przeznaczone na wyżywienie dla podopiecznych szpitala. Ilość tej ostatniej nie została określona, natomiast w kolejnej dyspozycji testator nakazuje przekazać mansonarzom z Kulikowa jedną kłodę zboża. Można więc przypuszczać, że chodzi o taką samą jego ilość. W latach sześćdziesiątych XVI w. średnia cena 1 kłody pszenicy wynosiła ok. 64 groszy³⁶. O jakie zwierzęta ma wzbogacić się szpital w Kulikowie, nie sprecyzowano w testamencie. Można się domyślać, że chodzi o woły lub krowy mleczne. W drugiej połowie XVI w. cena sztuki bydła zaczynała się od 28 groszy³⁷.

W kolejnym legacie Zygmunt nakazuje przekazać swojej siostrze Annie trzy miseczki mniejsze i trzy większe, dwa dzbany i trzy misy cynowe oraz suknię z szarego materiału hafto-

³¹ 1 grzywna = 48 groszy, 1 złoty = 30 gr.

³² Wysmulek J. 2015, s. 52; Słomski M. 2020, s. 54.

³³ Hoszowski S. 1928, s. 83; Mączak A. 1952, s. 247; Małowist M. 1991, s. 236.

³⁴ CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 337, s. 96, 120.

³⁵ Przybliżona cena ok. 2 złotych za 1 srebrną łyżkę znajduje potwierdzenie w inwentarzach mieszczan, zob. CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 337, s. 15.

³⁶ Boroda K. 2020, s. 240; zob. także Hoszowski S. 1928, s. 166.

³⁷ Szwagrzyk J.A. 1973, s. 57

waną srebrem. Jak wynika z postanowień testamentu, Anna była już zamężna i została rozliczona z należnego jej po rodzicach majątku. Dobra, które przekazuje jej brat, są więc spadkiem wyłącznie po nim³⁸. Uwzględnianie siostr, nawet tych już zamężnych, w testamentach ich braci jest dość powszechne w aktach ostatniej woli mieszczan lwowskich³⁹. Dobra, które otrzymuje Anna, być może nie są imponującej wartości materialnej, ale świadczą o podtrzymaniu kontaktów między rodzeństwem.

Interesujący jest zapis cyny oraz całego ruchomego wyposażenia domu: *supellectilem domesticam totam* na rzecz Elżbiety Bogaczowej, właścicielki kamienicy Ficzkowskiej (wspólnie z mężem Janem), w której podczas pobytu we Lwowie mieszkał wójt Kulikowa. Przekazane dobra nie są jednak formą zapłaty czynszu, a wyrazem wdzięczności wobec kobiety, która okazała mu zyczliwość w czasie choroby. Można domyślać się, że za wspomnianą w testamencie dobrocią kryły się jakieś konkretne formy opieki w czasie problemów zdrowotnych. Należy również podkreślić, że Jan Bogacz był jednym z egzekutorów testamentu Zygmunta. Biorąc pod uwagę te informacje, wydaje się, że małżonkowie pozostawali w bliskich relacjach ze swoim najemcą. Przyjaźń natomiast nie tłumaczy, dlaczego to Elżbieta, a nie konkubina opiekowała się Zygmuntem. Zapisanie Bogaczowej całego wyposażenia domowego również jest zastanawiające. Dobra ruchome codziennego użytku stanowiły zbiór przedmiotów należących do żony jako część gerady. Mimo jednoznacznego statusu i przeznaczenia prawnego sprzętów domowych testatorzy czynili zapis z tego typu dóbr dla swoich małżonek⁴⁰. Można by uznać, że to Małgorzata jest oczywistą kandydatką do otrzymania tego typu spadku. W tym miejscu jednak zwraca uwagę fakt, że Zygmunt w swoim testamencie tak naprawdę nic nie zapisuje swojej konkubinie. Jego akt ostatniej woli jedynie potwierdza przekazanie sumy pieniężnej oraz dóbr, które kobieta otrzymała od partnera w czasie trwania ich związku. Wskazuje to, że mimo 16 złotych przepisanych radzie miejskiej Małgorzata jako konkubina nie mogłaby poprzez dziedziczenie testamentowe otrzymać spadku po Zygmuncie. Jednocześnie przekazanie wyposażenia mieszkania Elżbiecie wskazuje, że Małgorzata po śmierci Zygmunta nie zajmowała lokalu w kamienicy Bogaczy. Należy przypomnieć, że nie otrzymała ona również żadnej z nieruchomości partnera. Wydaje się więc, że owe sto złotych miały być środkami zapewniającymi jej bezpieczną przyszłość. Zygmunt, stawiający samego siebie w roli nieoficjalnego męża, zabezpieczył już byt swojej partnerki. Z drugiej strony treść testamentu sugeruje, że przyszłość Małgorzaty była niepewna. Zygmunt miał możliwość zapewnienia jej miejsca do życia, jednak drugi raz już się na to nie zdecydował i oczywiście nie musiał tego robić. Fakt ten w połączeniu z informacją, że to Elżbieta Bogaczowa (a nie konkubina) sprawowała nad nim opiekę w chorobie, zdaje się sugerować pogorszenie relacji między kochankami. Można nawet zadać pytanie, czy Małgorzata w ogóle była obecna w życiu Zygmunta w czasie sporządzania aktu ostatniej woli.

Partnerka Zygmunta poza wspomnianymi pieniędzmi w czasie trwania ich związku otrzymała również 4 srebrne pierścionki, 4 perłowe naszyjniki, bramki perłowe i perłowy wieniec⁴¹. Darowizny te zostały potwierdzone w testamencie. Perły wraz z innymi klejnotami należały do

³⁸ Siostry mogły dziedziczyć majątek po braciach jako ich krewne, którym przysługiwało 2/3 majątku po zmarłym, zob. Mikula M. 2014, s. 50.

³⁹ Warto zwrócić w tym miejscu uwagę na testament Wincentego Ficzka, który zapisuje swojej zamężnej już siostrze Reginie *pro victu* sto złotych, zabezpieczonych na domie testatora, zob. CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 335, s. 459–461.

⁴⁰ Dobra ruchome, w tym wyposażenie domu, swoim małżonką zapisali: Sieczko garbarz (CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 334, s. 41–42); Grzegorz Glarz (CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 334, s. 55–63); Hanus konwisarz (CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 334, s. 83–85); Franciszek Morasowicz (CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 334, s. 85–86); Marcin Łoiek (CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 334, s. 117–122); Mateusz Gnidka (CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 334, s. 291–293).

⁴¹ Bramka — przybranie głowy lub nakrycie głowy kobiet.

grupy najcenniejszych domowych precjozów⁴². Wartość ozdób z nich wykonanych zależała przede wszystkim od wielkości i rodzaju pereł. Cena perłowej biżuterii w lwowskich inventarzach mieszczkańskich z lat 1579–1594 dochodziła nawet do 100 złotych za jedną brankę, jednak większość tego typu ozdób szacowano na ok. 12 złotych⁴³.

Równie wartościowe ruchomości co Małgorzata otrzymała także jej córka. Wójt Kulikowa przekazuje dziewczynie dwie letnie szaty, jedną z czamletu, drugą z forsztatu, trzy pary butów z kitajki oraz jedną parę butów muchajerowych⁴⁴. Do tego męską szubkę z wilka, białe prześcieradło i kołdrę z drogiego jedwabiu o wartości 12 złotych. Ponadto dwie narzuty, aksamitną opaskę, jak i dwa konie z powozami⁴⁵. Wydaje się, że te cenne dobra ruchome mogły zostać подарowane dziewczynce na poczet jej posagu lub ślubnej wyprawy⁴⁶. Zygmunt stawiając się w roli ojczyma, przyjął na siebie ojcowską odpowiedzialność, w tym obowiązek uposażenia pasierbicy do ślubu⁴⁷. Nie ulega wątpliwości, że wysoka wartość posagu zapewniała korzystniejsze zamążpójście i wyższą pozycję w rodzinie przyszłego małżonka⁴⁸. Należy w tym miejscu zwrócić uwagę, że Zygmunt nie wyznacza oddzielnie opiekuna ani dla Małgorzaty, ani dla swojej pasierbicy. Czy wynika to z faktu posiadania przez konkubinę legalnego, żyjącego małżonka, a przez pasierbicę ojca? Byłaby to rażąca niekonsekwencja, zważywszy na omówione wyżej dyspozycje. Być może domyślnymi opiekunami kobiet, a przynajmniej małoletniej pasierbicy, mają być egzekutorzy jego ostatniej woli.

Jak zadeklarował sam testator, również jego służba, w tym służący Mikołaj, mogli liczyć na uczciwe rozliczenie się ze swoim pracodawcą, otrzymując od niego niesprecyzowane w akcie ostatniej woli sumy pieniędzy i przedmioty. Następnie pozostałe posiadane przez siebie dobra, czyli obuwie z czarnego czamletu, tunikę pierwszą, czapkę i drugą czapkę z aksamitu, trzy konie z powozem oraz 40 łokci podzielonego płótna o nieokreślonym rodzaju nakazał sprzedać, a zysk właściwie rozdysponować⁴⁹.

Zygmunt *causidicus* w swoim akcie ostatniej woli, tak jak i inni testatorzy, rozlicza się ze swojego życia. Przede wszystkim ujawnia prawdę o swoim grzesznym związku z Małgorzatą. Jak się wydaje, konsekwencją tej relacji są hojne zapisy pobożne, którymi stara się zapewnić sobie zbawienie. Ponadto z treści testamentu wójta Kulikowa można wywnioskować, że jego nieformalna relacja z zamężną kobietą była zagrożeniem dla całej społeczności miejskiej⁵⁰. Zygmunt stara się poprzez swoje darowizny zadośćuczynić za gorszące postępowanie zarówno Kościołowi, instytucjom religijnym, ale prawdopodobnie także i gminie miejskiej. Pytanie, na które trudno dać jednoznaczną odpowiedź, brzmi: dlaczego pomimo oficjalnej deklaracji życia w nieformalnym związku z Małgorzatą, jej córka otrzymuje legaty właściwe dla pasierbicy? Czy zapis dla gminy miejskiej był wystarczająco wysoki, by przedstawiciele władzy zechcieli przymknąć oko na obowiązujące prawo i ulec woli Zygmunta? A może jego relacje z lwowską

⁴² Boucher F. 2006, s. 10; Wyszynska A. 2013; Kicińska U. 2017, s. 462.

⁴³ CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 337, s. 15–16: branka z dużymi perłami o wartości 100 złotych, branka o wartości 30 złotych, branka perłowa o wartości 12 złotych; CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 337, s. 21: branka o wartości 30 złotych, branka o wartości 12 złotych; CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 337, s. 24: branka o wartości 6 złotych, branka o wartości 12 złotych.

⁴⁴ Czamlet — tkanina jedwabna; forsztat — wschodnia tkanina jedwabna (Forstat, dawna arabska nazwa Kairu); kitajka — wschodnia, cienka tkanina jedwabna; muchajer — rodzaj atlasu.

⁴⁵ Cena konia zaprzęgowego w 1553 r. wynosiła ok. 20 złotych, zob. Hoszowski S. 1928, s. 86.

⁴⁶ Statuty Litewskie poza pieniędzmi zaliczały do posagu także kosztowności, a do wyprawy elementy garderoby i różne dobra ruchome, przy czym początkowo posag nie różnił się od wyprawy i również składał się z dóbr ruchomych, zob. Dąbkowski P. 1910, s. 400; Gliński A. 2014, s. 25–26.

⁴⁷ Karpiński A. 1998, s. 3.

⁴⁸ Bardach J. 1957, s. 494–495; Karpiński A. 1995, s. 33.

⁴⁹ Zob. też Sowina U. 2019, s. 443–444, gdzie ceny za łokieć poszczególnych rodzajów płótna.

elitą miejską były na tyle silne, że naturalnym stało się traktowanie go w wyjątkowy i łagodniejszy sposób? Wydaje się jednak, że kontrowersyjny związek testatora trwał na tyle długo, że w świadomości współmieszkańców brak oficjalnego ślubu nie wzbudzał większego dysonansu. Szczególnie, że nic nie wiemy, aby małżonek Małgorzaty upominał się o jej powrót.

Pośród testamentów mieszczan lwowskich nie zachował się żaden inny, w którym testator przyznawałby się do cudzołóstwa. Ostatnia wola Zygmunta prawnika jest pod tym względem wyjątkowa, tak samo jak jej autor. Niestety oznacza to, że niemożliwe są jakiegokolwiek porównania, czy przesłedzenie stosunku lwowskich władz miejskich do tego typu związków w praktyce. Niejasne jest, czy to sytuacja Zygmunta była wyjątkowa i wzbudzała zrozumienie i akceptację, czy może należy uznać ówczesny Lwów za miasto wyróżniające się swoją pobłażliwością i liberalizmem obyczajowym, przynajmniej dla tych, których było na to stać.

Poza stosunkiem władz miejskich do prawa, jak i do samego Zygmunta, najbardziej interesujące są oczywiście prywatne kontakty wójta Kulikowa. Analiza jego testamentu przynosi więcej pytań aniżeli daje odpowiedzi. Czy był to związek z rozsądku, w którym porzucona przez męża kobieta znalazła stabilność finansową a samotny Zygmunt towarzystwo i opiekę nad domem? A może parę kochanków połączyło namiętne uczucie, dla którego oboje przeciwstawili się obowiązującym normom życia rodzinnego. Dalsza część testamentu odziera ich relację z warstwy sentymentalnej i zdaje się sugerować pewne problemy. Partnerka Zygmunta otrzymała od niego wcześniej zabezpieczenie finansowe należne żonom, czyli równowartość około 1/3 majątku w gotówce. Pieniądze zostały jednak przez nią, jak określono to w źródle, zmarnowane. Nie zostały więc zapewne ulokowane w nieruchomości lub zainwestowane np. w kruszce. Poza wzmianką o finansowym epizodzie w życiu pary jest to przede wszystkim informacja o możliwościach zawierania transakcji przez kobiety we wczesnonowoczesnym Lwowie⁵¹. Małgorzata mogła stracić majątek poprzez nierozsądne transakcje, a skoro tak, to zapewne Zygmunt w nich nie współuczestniczył, nie wyrażał na nie zgody i najprawdopodobniej w ogóle o nich nie wiedział. Kobieta zamężna (za taką bowiem Małgorzata uchodziła w mieście, nie wiadomo jedynie czy sąsiedzi znali imię faktycznego małżonka) mogła więc swobodnie i bez żadnego nadzoru dysponować dużymi środkami finansowymi. Z drugiej strony istnieje oczywiście możliwość, że kobieta rozdała czy też zmarnotrawiła pieniądze, żadne transakcje zaś nie miały miejsca. Informacja podana w testamencie Zygmunta stanowi więc zaledwie punkt wyjścia do przyjrzenia się kwestii swobody kobiet w szesnastowiecznym Lwowie w zakresie dysponowania własnym majątkiem.

Czy po utracie darowizny i śmierci konkubenta Małgorzata miała gdzie mieszkać i za co żyć? Czy w czasie spisywania testamentu dalszy los partnerki interesował jeszcze Zygmunta? Informacja o Elżbiecie Bogaczowej opiekującej się testatorem w czasie jego choroby sugeruje, że Małgorzata nie była obecna przy podupadłym na zdrowiu partnerze. Czy to właśnie sprzeniewierzenie majątku było powodem ich potencjalnego rozstania? Mimo że są to pytania, na które nie poznamy odpowiedzi, sama możliwość ich postawienia uwidacznia, że mamy do czynienia ze źródłem skłaniającym do refleksji nad ówczesnymi realiami życia i ludzkimi problemami.

Poza historią jednego człowieka omawiany akt ostatniej woli nieco przybliży świat rzeczy mieszkańców szesnastowiecznego Lwowa. Zygmunt był właścicielem domu z ogrodem na jednym z lwowskich przedmieść, ale sam mieszkał w kamienicy położonej na reprezentacyjnej ulicy Krakowskiej, zdominowanej przez członków elity miejskiej. Posiadał przynajmniej trzy powozy, pięć koni oraz inne zwierzęta hodowlane, najprawdopodobniej trzymane w miejskim ogrodzie będącym również jego własnością. Miał też dom w Kulikowie, który być może stanowił jego

⁵⁰ Zob. Manikowska H. 2002.

⁵¹ Średniowieczne, jak i wczesnonowoczesne lwowskie księgi radzieckie stanowią źródło informacji dla badań nad udziałem mieszczanek w obrocie nieruchomościami, zob. Raęc'ka kniga. 2020; Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, Magistrat Miasta Lwowa, Księgi radzieckie (1543–1600): KR 11, KR 15, KR 16, KR 17, KR 18, KR 19, KR 20, KR 21, KR 22, KR 23, KR 24, KR 25; por. Lozowski P. 2020.

miejsce zamieszkania w okresie sprawowania tam urzędu wójta. Budynek został wzniesiony na cudzej działce, co stanowi interesujący przykład ówczesnych zasad obrotu i dzierżawy gruntów.

Ruchomości Zygmunta, które można zakwalifikować jako przedmioty codziennego użytku, takie jak elementy wyposażenia kuchni nie wyróżniają się na tle rzeczy przeciętnego mieszczanina. Dopiero elementy garderoby oraz liczne kosztowności wskazują na możliwości finansowe testatora. Dobra zawarte w akcie ostatniej woli Zygmunta składają się w głównej mierze z towarów luksusowych. Elementy garderoby testatora wykonane są z kosztownych tkanin. Posiadają ozdoby, są podszyte futrem z wilka. Żadna z szat nie jest określona jako stara lub zużyta, jak zdarza się to w licznych testamentach lwowskich⁵². Zygmunt mógł pozwolić sobie również na perłową biżuterię dla Małgorzaty. Niestety nieznane jest miejsce pochodzenia pereł ani ich wielkość, co utrudnia dokładniejsze oszacowanie wartości, niemniej są to przedmioty zbytkowe i reprezentacyjne, świadczące o wysokim statusie właściciela.

Faktem skłaniającym do zadania kolejnych pytań jest milczenie źródła w kwestii posiadanych przez Zygmunta książek czy innych przedmiotów poświadczających wykonywanie pracy umysłowej, jak i jego prawnicze wykształcenie. Czy brak wzmianek o domowej bibliotece wynika z faktu, że głównymi spadkobierczyniami Zygmunta są kobiety? Czy w związku ze spodziewaną śmiercią wójta Kulikowa rozdał posiadaną przez siebie literaturę przed sporządzeniem aktu ostatniej woli? Być może milczenie źródła w tej kwestii wynika z mimo wszystko niedostatecznych możliwości finansowych testatora, które nie pozwoliły mu na zakup książek. Niewiele poza przydomkiem Zygmunta wskazuje na jego profesję i prawnicze wykształcenie.

Analizowany testament wyróżnia się na tle pozostałych wczesnonowożytnych aktów ostatniej woli z lwowskich ksiąg testamentów. Nie tylko związek pozamałżeński, w którym pozostawał Zygmunt, jest wyjątkowy, ale także i stosunek do niego władz miejskich, nie zapominając o tajemniczej (nie)obecności legalnego małżonka Małgorzaty. Akt ostatniej woli wójta Kulikowa przedstawia historię romansu, ojcymowskich więzi emocjonalnych oraz pojmowania kwestii zbawienia, traktowanej jak towar, który można zdobyć dobrami materialnymi. Testament Zygmunta niewątpliwie odsłania jedynie mały fragment rzeczywistości szesnastowiecznego Lwowa. Dostarcza on zaledwie strzępków informacji, które dotyczą jednak wielu różnych i ważnych kwestii, skłaniają do zadawania pytań i pobudzają wyobraźnię badacza.

Aneks źródłowy*

Lwów, 14 grudnia / XII 1551

*Testament Zygmunta zawodowego prawnika, wójta Kulikowa
Brulion, CPAHUL, AML, KT, sygn. 334, s. 101–104*

Sigisdi Causidic [s]

In nomine Domini amen. Sub anno a nativitate eiusdem 1551 indicione [s] nona pontificatus sanctissimi in Christo patris domini domini Julii⁵³, Divina providencia pape tercii, feliciter moderni anno ipsius secundo, die vero Lune <quatuordecima> mensis <Decembris> in ci-

⁵² Zob. przykłady testamentów, w których legowane przedmioty zostały opisane jako zniszczone bądź stare, m.in.: Agata Tandeczniczka — *Drugi kitlik żółty kitaiczany stary s pasamanami jenosy na który dala groszy 15*. [...] *Trzy cepki stare żydowskie iedwabne* (CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 338, s. 113); Mateusz Socha (CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 338, s. 70); Mikołaj Tołstyka (CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 338, s. 248); Wojciech Stephanowicz (CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 338, s. 235); Zofia Bartoszowa (CPAHUL, MML, KT, sygn. ATCL 338, s. 187).

* Edycja źródłowa testamentu Zygmunta prawnika została przygotowana według zasad instrukcji wydawniczej Kazimierza Lepszego; por. Tandecki J., Kopiński K. 2014, s. 185–196.

⁵³ Juliusz III, papież w latach 1550–1555.

vitae Leopoliensi et domo dicto Ficzkowska acialiter iuxta portam Cracoviensem sitta seu stubella domus eiusdem postica fenestris ad septemtrionem edificata. In famatorum dominorum advocati et scabinorum ex officio civili <Leopoliensi> ad hec vocatorum et mei notarii publici infrascriptorum presencia providus Sigismundus causidicus advocatus Culicoviensis quamvis eger corpore sanus tamen mente et compos bone rationis existens, cupiens aduc in vita de rebus sibi a Divina Maiestate concessis dignam facere ordinacionem et providere ne post mortem suam alique orirentur differentie et difficultates in omni meliori modo, via, iure, stillo et forma quibus melius et efficacius debuit et potuit huiusmodi testamentum et irrevocabilem post mortem suam voluntatem fieri fecit <condidit> et solemniter ordinavit.

Inprimis animam suam Deo Omnipotenti creatori suo <-comendavit-> corpus vero suum <-ecclesiastice-> sepulturae <-eundem-> <quam> in ecclesia Corporis Christi ordinis Predicatorum sancti Dominici intra muros Leopolienses sitta iuxta altare [s] <-per eundem-> eiusdem provisionis et tumba pro eundem ordinata <elegit, commendavit et> deputavit.

Tandem recognovit, quia certis respectibus <-pio-> animum ipsius moventibus pio <afectu> motus domum suam <cum pomorio> extra civitatem hanc sub decanatu sancti Joannis Baptiste <-penes-> acialem versus ecclesiam <prefatam> sancti Joannis sittam ecclesie prefate Corporis Christi perpetua et irrevocabili donacione dedit <-legavit-> et donavit pleno iure suo dominio et proprietate perpetuo <ac in evum>. Racione eundem [s] donacionis idem testator obligavit fratres eiusdem ordinis sancti Dominici <circa altare [s] prefatum per eundem erectum in> ecclesia prefata <sittum> ad celebrandum <seu legendum> duas missas qualibet septimana <temporibus> perpetuis, alteram <-de sit-> <videlicet> diebus dominicis de sancta Trinitate, alteram feria quarta pro defunctis. Preterea idem testator pro <necessitate> ecclesie prefate Corporis Christi vestem suam Italici panni vulpibus subductam. Item 2 lodices et quinque [102] coclearia argentea apud famatum dominum Gregorium advocatum <Leopoliensem> in decem florenos impignorata legavit et donavit.

Item <-idem testator ad hospitalia duo Leopoliensia per quinque florenos peccuniae post mortem eiusdem dandos legavit.->

Item idem testator ad hospitalia Culiciviensia [s] tria pecora et siliginis residuum in Culicov habitum legavit.

Item mansionarijs Culicoviensibus 1 truncum siliginis <-apud-> per nobilem Mathiam Nieczulski <-factorem bonorum-> contractum legavit.

Item hortum suum <proprium> cum prato <-Leopoli-> sub castro Leopoliensi <-V-> executoribus suis infrascriptis vendere commisit, ex quibus peccunis in primis marcas decem pro Re Publice Civitatis istius dandos legavit. <Item ad hospitalia duo <-Leo-> Leopoliensi pro quinque florenos dandos testamentaliter assignavit residuum>. residuum [s] <vero> propriis operibus convertere commisit. Item vicariis <-Leo-> Ecclesie Metropolitanae <de peccunie> florenos 2 legavit. Item idem testator Bernardinis extra muros Leopolienses <-fet-> florenos 2 legavit.

Item idem testator recognovit, quia ipse honeste Anne sororine sue uxori Joannis Pellificis ultra contetacionem <-feli-> tempore quo per ipsum maritui [s] tradebatur tres scutellas maiores, tres minores. Item 2 cantarus [s] et tres patenas stanneas <-stanneas-> sibi testatori impignoratas <-eidem-> <defuncto> i. Preterea eidem sororine sue vestes grisei panni cum argento post mortem suam legavit.

Item idem testator recognovit, quia ipse nullas res suas apud famatum Joannem Bogacz et honestam Elisabetham coniuges in deposito et reservaculo habet, quibus coniugibus prefatis respectu benevolencie tempore egritudinis sue <per eos> <-ex-> exhibite stannum suum et supellectilem domesticam totam post mortem suam dedit, donavit et legavit.

Item idem testator reconovit et protestatus est, quia Margaretha cum qua ipse commansit non est neque aliquando erat uxor ipsius legitima eo quod ipsa habens priorem maritum suum <Bistrcofski> legitimum <ipso necessitate> cum eadem testator adulterine vixit et commansit.

Tempore cuius commansionis et hucusque satis superquod se ipsam contentatam <|-se-|> fecit. Item quod videlicet inprimis recepit sibi florenos centum peccunie. Item 4 cingulos argenteos. Item 4 <|-coclearia argentea-|> coliria [s] margaretea. Item 4 bramki similiter margaritei. Item sertum margariteum.

[103] Item etiam de vestibus aestivalis duo: alterum de czamloto alterum de forstat. Item 3 estivalia de kitaika. Item unum estivale de muchayer. Item <|-satis-|> subductas duas de czamlotis alterum nigri, alteram dzikyę coloris muliebras. Item subductam virilem wlpream, lectisternia vestes albas, coldram camchatam valoris florenorum 12. Item 2 lodices, mitram axamiteam. Item 2 equos cum curru et <alia> <|-prueali-|> plura. Que omnia filie sue, prefati testatoris previgne <ipse> extradidit, quibus rebus prespecificatis et aliis <|-robur-|> obmissis per <|-videlicet-|> <ipsam receptis> eandem <|-esse-|> contentadit.

Item idem testator recognovit, se nullas peccunias paratas habere, eo quod ipse Margaretha eandem peccuniam, quam habuit, <|-per-|> <|-ipsais-|> distraxit et dilapidavit.

Item idem testator recognovit, quia ipse domum in proprio fundo generosi domini Caspar Chrzęstowski illi non persoluto in Culicow edificavit, cuius domus edificia exequutoribus suis infrascriptis taxandum et propriis operibus distribuendum commisit.

Item idem testator recognovit, quia famato Michaeli Hanel civi Leopoliensi tenetur peccunie mutuate pro necessitate <|-eiusdem-|> sua ad eundem recepte iuxta recognitionem ipsius Michaelis Hanel solvende <commisit>.

Item idem testator recognovit, se teneri famato StanislaŃ Sieczko civi Cracoviensi florenos sex peccunie et Clementi aurifici civi Leopoliensi quatuor argentaterios [s] similiter se teneri fassus est. Alia denique pro talia ipsius debita exequutoribus suis solvenda commisit.

Item idem testator recognovit, quia sibi Fethko <|-s-|> Scheschelka marcam unam <|-pro censum-|> debiti et alteram marcam pro fructibus de scitu nobilis Marci Ziromski tenetur et si quodpiam [jakiś/ pewien] idem Fetko ipsum testatorem sibi teneri docuerit ut id de ipsis duabus marcis defalcitur.

Item idem testator recognovit, quia Nicolaum famulum et alium clientulum suos pro servicio eorum rebus et peccunis expedit et satis fecit. Item idem testator res suas infrascriptas puta estivale de czameleto nigro, tunicam principalem [s], biretum, mitram axamiteam [s].

Item tres equos cum curru, porcionem tele 40 ulnas, magis vel <minus> continentam exequutoribus suis vendendam et propriis [104] operibus unacum rebus aliis superscriptis iuxta quod illis comendans vendere <|-exp-|> distribuere commisit.

Ut autem ea omnia et singula premissa suum robur obtineant et effectum preminatus Sigisfundus testator omnibus melioribus quibus suprafecit commisit et solemniter ordinavit post mortem suam in ultime voluntatis sue exequutores et fidei commissarios generosum dominum Casparum Chrzęstowski <|-et fa-|> absentem tanquam presentem <principalem> et famatos Joannem Bogacz et Michaelē Hanel cives Leopolienses commendacione et divisione dans et concedens illis plenam facultatem hoc ipsius presens testamentum seu ultimam voluntatem exequendi prout ad veros et legitimos tutores et fidei commissarios dignoscitur pertinere et pertinet super quibus omnibus et singulis premissi prefatus testator postulavit a me notario publico infrascripto talia conscribi et connotari atque in formam publicam hoc presens testamentum redigi. Acta sunt hec <|-ind-|> anno, indicione, pontificatu, die, mense et loco quibus supra presentibus ibidem famatis domini Gregorio avvocato, Urbano stannifusore et Jozefo <|-so-|> Haz []⁵⁴ scabinis iuratis officio civili Leopoliensi et honorabili domini Joanne de Jedlna vicario perpetuo ecclesie Metropolitane Leopoliensis et aliis circa premissa testibus fidedignis vocatis, rogatis et requisitis.

⁵⁴ Pięcioliterowy wyraz ze znakiem skręcenia, nieczytelny z powodu skręcenia.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- CPAHUL [Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie], MML [Magistrat Miasta Lwowa], KT [Księgi Testamentów], sygn. ATCL 334, ATCL 335, ATCL 336, ATCL 337, ATCL 338.
- CPAHUL [Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie], MML [Magistrat Miasta Lwowa], KR [Księgi radzieckie], sygn. 11, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25.

Źródła i opracowania publikowane

- Adamska Anna. 2013. „*Stąd do wieczności*”. *Testament w perspektywie piśmienności pragmatycznej na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 61, 2, s. 185–200.
- Bardach Juliusz. 1957. *Historia państwa i prawa Polski do połowy XV wieku*, Historia państwa i prawa Polski do roku 1795, red. J. Bardach, 1, Warszawa.
- Bartoszewicz Agnieszka. 2012. *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa.
- Bartoszewicz Agnieszka. 2018. *Religijność mieszkańców późnośredniowiecznego Szadku w świetle aktów ich ostatniej woli*, „Biuletyn Szadkowski”, 18, s. 5–19.
- Bieda Justyna, Marciniak-Sikora Anna. 2012. *Od szlacheckiego dziedziczenia ustawowego ku wolności testowania w Kodeksie Napoleona*, „Studia Prawno-Ekonomiczne”, 86, s. 11–29.
- Biłous Natalia. 2020. *Zapisy mieszczan wołyńskich na rzecz dobroczynności i świątyń różnych wyznań według testamentów z XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 68, 2, s. 187–204.
- Boroda Krzysztof. 2020. *Przestrzenne zróżnicowanie wysokości cen żyta, pszenicy, jęczmienia i owsa na terenie Królestwa Polskiego w lustracjach królewskich z lat 1564–1565*, „Studia Geohistorica”, 7 (2019), s. 235–247, <https://apcz.umk.pl/AZMDDP/article/view/SG.2019.12/24992> (dostęp 25.03.2022).
- Boucher Francois. 2006. *Historia mody. Dzieje ubiorów od czasów prehistorycznych do końca XX wieku*, Warszawa.
- Dąbkowski Przemysław. 1910. *Prawo prywatne polskie*, 1, Lwów.
- Delimata-Proch Małgorzata. 2017. *Cudzołóstwo w praktyce prawa miejskiego Rzeczypospolitej na przykładzie „Księgi czarnej zлочынів сáду кримінального в Вісничу” (koniec XVII–XVIII wieku)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 69, 1, s. 175–192.
- Dziedzicki Ludwik. 1883. *Kulików*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, 4, s. 863–866.
- Gliński Andrzej. 2014. *Zaręczyny ormiańskie w dawnej Polsce — na podstawie ormiańskich akt sądowych ze Lwowa i Stanisławowa z drugiej połowy XVII i pierwszej połowy XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 34, s. 25–51.
- Gólaszewski Łukasz. 2014. *Knyszynskie testamenty składane ustnie wobec władz miejskich na przełomie XVII i XVIII wieku — teksty autorstwa umierających, czy też pisarzy miejskich?*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 62, 3, s. 345–366.
- Groicki Bartłomiej. 1954a. *Artykuły prawa majdeburkiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów*, wyd. K. Koranyi, Warszawa.
- Groicki Bartłomiej. 1954b. *Tytuły prawa majdeburkiego*, wyd. K. Koranyj, Warszawa.
- Hoszowski Stanisław. 1928. *Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku*, Lwów.
- Hul Olha. 2013. *Elita władzy miasta Lwowa w XVI wieku*, „Res Historica”, 35, s. 49–68.
- Janakowski Marcin. 2020. *Michał Hanel from Lviv: the Physician and Legate of the Jagiellons*, „Res Historica”, 49, s. 179–205.
- Justyniarska-Chojak Katarzyna. 2008. *Spadkobranie w rodzinach mieszczańskich województwa sandomierskiego w XVII wieku*, [w:] *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kukło, Warszawa, s. 283–294.

- Kaczmarczyk Zdzisław, Leśnodorski Bogusław. 1971. *Historia państwa i prawa Polski, 2, Od połowy XV do r. 1795*, red. J. Bardach, Warszawa.
- Kapral Miron. 2008. *Urzednicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku*, Toruń.
- Kapral Miron. 2015. *Ulica Ruska we Lwowie w XVI wieku: topografia, mieszkańcy, instytucje*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 63, 2, s. 293–304.
- Kapral Miron. 1998. *Problemi sociotopografii L'vova (za materialami finansovih knig drugoi čverti XVI st.)*, [w:] *Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura. Studia z dziejów Lwowa*, 2, red. H.W. Żaliński, K. Karolczak, Kraków, s. 41–46.
- Karpiński Andrzej. 1995. *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa.
- Karpiński Andrzej. 1998. *Fundacje posagowe w dużych miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, 105, 1, s. 3–20.
- Kicińska Urszula. 2017. *Splendory domowe w staropolskich inwentarzach ruchomości*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 65, 4, s. 461–470.
- Krajewski Radosław. 2009. *Prawa i obowiązki seksualne małżonków. Studium prawne nad normą i patologią zachowań*, Warszawa.
- Krajewski Radosław. 2016. *Karalność cudzołóstwa na przestrzeni wieków*, [w:] *Wybrane problemy kary i karalności*, red. A. Wedel-Domaradzka, A. Purat, Bydgoszcz, s. 83–91.
- Księgi i akta. 1935. *Księgi i akta administracyjno-sądowe 1382–1787*, oprac. K. Badecki, Archiwum Akt Dawnych Miasta Lwowa. A. Oddział Staropolski, 3, Lwów.
- Kubicki Rafał. 2006. *Testamenty elbląskie z XIV–początków XVI w. — charakterystyka wraz z listą testatorów w układzie chronologicznym*, „Rocznik Elbląski”, 20, s. 199–208.
- Kubicki Rafał. 2010. *Kultura materialna w testamentach elbląskich z XV–początku XVI w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 58, 2, s. 197–210.
- Kubicki Rafał. 2012. *Mieszkańcy Elbląga w świetle piętnastowiecznych testamentów*, „Rocznik Elbląski”, 24, s. 25–43.
- Leoński Jacek. 1995. *Historia wykorzystywania dokumentów osobistych w socjologii*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 57, 2, s. 123–128.
- Łozowski Piotr. 2020. *Kredyt i dom. Rynki obrotu pieniężnego i nieruchomościami w Warszawie okresu XV i początków XVI wieku*, Białystok.
- Małowist Marian. 1991. *Podziały gospodarcze i polityczne w Europie w średniowieczu i w dobie wczesnej nowożytności*, „Przegląd Historyczny”, 82, 2, s. 233–244.
- Manikowska Halina. 2002. *Religijność miejska*, [w:] *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa, s. 11–34.
- Manikowska Halina. 2020. *W poszukiwaniu źródła „totalnego”*. *Najważniejsze kierunki badań nad testamentami ludności miejskiej w XIII–XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 68, 1, s. 19–35.
- Marciniak-Sikora Anna. 2010. *Rozporządzenia dotyczące rodziny w staropolskich testamentach szlacheckich*, [w:] *Spółczesność a władza. Ustrój, prawo, idee*, red. J. Przygodzki, M.J. Ptak, Wrocław, s. 393–401.
- Mączak Antoni. 1952. *Rola kontaktów z zagranicą w dziejach sukiennictwa polskiego XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, „Przegląd Historyczny”, 43, 2, s. 243–272.
- Mikuła Maciej. 2010. *Zakres przedmiotowy spadkobrania testamentowego w statutach litewskich*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa”, 3, s. 131–143.
- Mikuła Maciej. 2014. *Statuty prawa spadkowego w miastach polskich prawa magdeburskiego (do końca XVI wieku)*, „Z Dziejów Prawa”, 7 (15), s. 33–63.
- Mikuła Maciej. 2020. *Tradycje prawne w regulacjach testamentowych w miastach Królestwa Polskiego XIV–XVI wieku: prawo sasko-magdeburskie, prawo kanoniczne i rzymskie oraz prawodawstwo lokalne*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 68, 2, s. 131–158.
- Możejko Beata. 2004. *Gdański mieszczanin w obliczu śmierci. Zapisy testamentowe z II połowy XV w. (Na podstawie księgi ławniczej)*, [w:] *Mieszczanie, wasale, zakonnicy*, red. B. Śliwiński, Studia z dziejów średniowiecza, 10, Malbork, s. 127–162.
- Możejko Beata. 2010. *Rozrachunek z życiem doczesnym. Gdańskie testamenty mieszczkańskie z XV i początku XVI wieku*, Gdańsk.

- Offerczak Bartłomiej Bernard. 2019. „Pro salute anime...” — *zapisy pobożne w testamentach mieszczan płockich w świetle księgi ławniczej Płocka 1489–1517*, „Saeculum Christianum: Pismo Historyczne”, 26, 1, s. 25–32.
- Petriśak Bogdana. 2013. *Pisarze miejscy lwowscy jako testatorzy i spadkobiercy od XIV do pierwszej połowy XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 61, 2, s. 295–304.
- Petryśhak Bohdana. 2012. „*Żadnej okazji nie opuszczę, abym do Was pisać nie miał*” — *korrespondencja prywatna pisarza miejskiego lwowskiego Wojciecha Zimnickiego z lat 1618–1639*, „KLIO. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 23 (4), s. 177–186.
- Petryśzak Bogdana. 2014. *Sporządzanie testamentów we Lwowie w późnym średniowieczu — pisarze, ceny, okoliczności*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 62, 3, s. 329–336.
- Piowarczyk Elżbieta. 2010. *Legaty testamentowe ad pias causas w XV-wiecznym Krakowie. Z badań nad pobożnością miejską*, Kraków.
- Piowarczyk Elżbieta. 2012. *Pobożność krakowskich mieszczan w świetle ich testamentowych legatów z lat 1501–1530*, „Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne”, 18 (2011), 2, s. 77–100.
- Radomski Maciej T. 2013. *Urząd krakowskiego wójta sądowego i jego rola w uwierzytelnianiu i przechowywaniu testamentów i inwentarzy pośmiertnych u schyłku średniowiecza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 61, 2, s. 263–268.
- Raëc'ka kniga. 2020. *Raëc'ka kniga miëta L'vova (1460–1506) / Liber consulum civitatis Leopoliensis (1460–1506)*, wyd. M. Kaprał, B. Petriśak, L'viv.
- Sędek Marek. 1972. *Czy uprawnienia majątkowe kobiet w Starej Warszawie odpowiadały zasadom prawa chełmińskiego*, [w:] *Warszawa średniowieczna*, 1, red. A. Gieysztor, Warszawa, s. 135–147.
- Sędek Marek. 1975. *Instytucje i praktyka prawa chełmińskiego w Warszawie w XV wieku*, [w:] *Warszawa średniowieczna*, 2, red. A. Gieysztor, Warszawa, s. 227–234.
- Skierska Izabela. 2003. *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*, Warszawa.
- Skierska Izabela. 2007. *Źródła do badania praktyk religijnych w średniowiecznej Polsce: akta sądów kościelnych i kapituł*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 87, s. 175–195.
- Słomski Michał. 2020. *Życie po śmierci. Wykonywanie zapisów testamentowych w kulturze prawnej i przestrzeni społecznej mniejszych miast wielkopolskich na przykładzie Dolna oraz Krzywina i Książa (druga połowa XVI w.–pierwsza połowa XVII w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 68, 1, s. 51–68.
- Sowina Urszula. 1991. *Najstarsze sieradzkie testamenty mieszczańskie z początku XVI w. Analiza źródłoznawcza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 39, 1, s. 3–25.
- Sowina Urszula. 2010. *Testamenty krakowskie z przelomu średniowiecza i nowożytności wobec zasad dziedziczenia według prawa magdeburskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 58, 2, s. 185–189.
- Sowina Urszula. 2019. *Towary w inwentarzach rzeczy mieszczan krakowskich na przełomie średniowiecza i nowożytności*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 67, 4, s. 435–447.
- Sowina Urszula, Pacuski Kazimierz. 2011. *Testamenty mieszczan krakowskich jako źródła do badań nad stronami rodzinnymi imigrantów w krakowskiej elicie władzy (Przykład Jana z Regul na Mazowszu)*, [w:] *Elita władzy miasta Krakowa i jej związki z miastami Europy w średniowieczu i epoce nowożytnej (do połowy XVII wieku). Zbiór studiów*, red. Z. Noga, Kraków, s. 433–446.
- Suski Piotr. 2008. *Spory wokół gerady i hergetetu w polskim miejskim prawie spadkowym w XVI w.*, [w:] *Prawo blisko człowieka. Z dziejów prawa rodzinnego i spadkowego*, red. M. Mięka, Kraków, s. 165–175.
- Szulakiewicz Władysława. 2013. *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych”, 16 (1/2013), s. 65–84.
- Szwagrzyk Józef Andrzej. 1973. *Pieniądz na ziemiach polskich X–XX w.*, Wrocław.
- Tandecki Janusz, Kopiński Krzysztof. 2014. *Edytorstwo źródeł historycznych*, Warszawa.
- Testamenty. 2017. *Testamenty mieszkańców lwowskich z drugiej połowy XVI i z XVII wieku: katalog*, oprac. O. Winnyczenko, red. U. Augustyniak, Warszawa.
- Wagner Katarzyna. 2020. *Mieszczanie i podatki. Nierówności majątkowe w wybranych miastach Korony w XVII wieku*, Warszawa.

- Wysmułek Jakub. 2010. *Przejawy religijności mieszczan krakowskich na podstawie XIV-wiecznych testamentów i zapisów pobożnych*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 54, s. 85–126.
- Wysmułek Jakub. 2015. *Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wiek)*, Warszawa.
- Wysmułek Jakub. 2021. *Testamenty jako narzędzia władzy. Wnioski z analizy późnośredniowiecznych krakowskich testamentów*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 69, 1, s. 19–37.
- Wyszyńska Anna. 2013. *Ubiór w kulturze późnego średniowiecza i wczesnego renesansu — stan i metodologia badań*, [w:] *Meandry historii. Starożytność — Średniowiecze — Nowożytność. Referaty wygłoszone na XX Ogólnopolskim Zjeździe Historyków Studentów w Katowicach*, red. A. Kubica, Ł. Jończyk, Kraków–Katowice, s. 127–140.
- Zachara-Związek Urszula. 2015. *Legaty testamentowe mieszczan krakowskich na rzecz kościoła i klasztoru bernardynów na Stradomiu w drugiej połowie XV wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 63, 1, s. 29–40.
- Zonenberg Sławomir. 2012. *Funkcja historii w zakonie dominikańskim oraz czynniki kształtujące pamięć historyczną dominikanina w średniowieczu*, „Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne”, 9, 4, s. 119–142.
- Żurek Dorota. 2020. *Późnośredniowieczne testamenty z małopolskich miast górniczych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 68, 1, s. 37–50.

Opracowania niepublikowane

- Grzelak-Miłoś Iwona. 2011. „Mieszczaństwo poznańskie w świetle Libri testamentorum”, maszynopis pracy doktorskiej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.